

Отримано: 25 жовтня 2019 р.

Прорецензовано: 9 грудня 2019

Прийнято до друку: 12 грудня 2019

e-mail: nazarevich.art@gmail.com

DOI: 10.25264/2415-7384-2020-10-117-123

Назаревич В. В. Соціальна нетерпимість в освітніх установах як середовище остракізації. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія»* : науковий журнал. Острог : Вид-во НаУОА, січень 2020. № 10. С. 117–123.

УДК 159.9.075

Назаревич Вікторія В'ячеславівна,

кандидат психологічних наук, доцент кафедри вікової та педагогічної психології
Рівненського державного гуманітарного університету

СОЦІАЛЬНА НЕТЕРПИМІСТЬ В ОСВІТНІХ УСТАНОВАХ ЯК СЕРЕДОВИЩЕ ОСТРАКІЗАЦІЇ

Мета статті – вивчити особливості явища соціальної нетерпимості, механізми її розвитку в контексті соціального існування, зокрема в освітньому середовищі. За допомогою методів системного та структурно-функційного аналізу наукових даних обґрунтовано та висвітлено наукові погляди на проблему соціального неприйняття, відкидання індивіда групою або окремою особою. Особливу увагу звернено на розгляд механізмів формування цього процесу як цілого і його структурних елементів, які можуть існувати поза системою вивчаного явища.

Зроблено висновки в системі розгляду поняття соціальної нетерпимості й освітнього середовища як джерела остракізації, що важливою причиною формування цього явища є стрес особистісного становлення. Нетерпимість невизначеності власних проявів, проблеми в їх ідентифікації, усвідомлення новоутворень у кожному з вікових періодів індивіда, а також, що кожен індивід має індивідуальні особливості проходження етапів особистісного становлення, що обумовлює незрозуміння, неоднозначність прийняття групою, може слугувати передумовою формування процесів нетерпимості й остракізації.

Ключові слова: соціальна нетерпимість, агресія, остракізм, освітнє середовище, толерантність, інтолерантність, неоднозначність, невизначеність, соціальна ізоляція.

Viktoriiia Nazarevich,

PhD (Candidate of Psychological Sciences), Associate Professor of the Department of Age and Pedagogical Psychology
Rivne State University of Humanities

SOCIAL INTOLERANCE IN EDUCATIONAL ORGANISATIONS AS A SPACE OF OSTRACIZATION

In the article the authors try to determine the features of the social intolerance phenomenon in the system of the educational environment and systematized scientific views on the problem of social rejection, rejection of an individual by a group, or by a single person. The authors pay particular attention to the consideration of the formation mechanisms of this process in general, and its structural elements in particular that may exist outside the system of the phenomenon under study.

The article is devoted to the important analysis of the formation of the mechanism of rejection in the educational process, which affects a course of the personal being of individual individuals and social groups, primary factor in the formation of personality, passage of the stages of socialization, which is most determined by the social interaction of the person when he/she creates something fundamentally innovative.

It is pointed out that ostracism can manifest itself in a wide range of actions from avoiding through hate speech to physical trauma or even murder. The role of the authoritarian character of the individual, an interdependence of how well the reaction occurs when he/she is given an event, as a result of which there are ambiguous incentives or situations.

We indicate the role of the hierarchy of social statuses in the process of formation of group rejection as a condition for the emergence of complications, and, as a result, the unequal unity of society. The main reasons for the formation of ostracized tendencies in the educational context are also considered.

Moreover, the authors determine conclusions in the system of considering the concept of social intolerance, and the educational environment as a source of ostracization, which is an important reason for the formation of this phenomenon is the stress of personal development. Intolerance of the uncertainty of their own manifestations, problems in their identification, awareness of neoplasms in each of the age periods of the individual. Each individual has individual characteristics of passing through the stages of personal formation, which leads to misunderstanding, ambiguity of acceptance by the group. It can serve as a prerequisite for the formation of intolerance and ostracization processes in the educational space.

We see a further examination of this problem in a more detailed study of the main criteria for affective reactions that occur when there is a threat of belonging, ambiguity, ambiguity of situations and failure in relationships, as well as the study of the interdependence of tolerant education and ostracized tendencies in the context of intolerant manifestations of society.

Keywords: social intolerance, aggression, ostracism, educational environment, tolerance, intolerance, ambiguity, uncertainty, social isolation.

Постановка проблеми. Сучасна глобалізація інтенсифікує нетерпимість і стає соціальною і політичною проблемою. На Всесвітній конференції з боротьби проти інтолерантності в доповіді Комісії ООН

з прав людини наголошено, що у світі за останні роки спостерігається швидке зростання проявів цього явища у формі відкритого насильства, спрямованого на осіб з особливими індивідуальними проявами.

Проблеми подібних реакцій актуальні для України. Варто зазначити, що прояви зазначеного процесу, попри відсутність у країні відкритої дискримінації, визнання державою прав і свобод усіх груп населення, їх захист законодавством України й гарантування Конституцією, останнім часом набувають юридичного й політичного забарвлення.

На сьогодні проблеми прояву нетерпимості в молодіжному середовищі вийшли на той рівень, коли суспільство вже не може бути толерантним до цього питання. Агресивні й екстремістські вуличні формування стають серйозною загрозою для суспільства. Соціальна нетерпимість в освітніх установах є проявом, на який потрібно передовсім звертати увагу психологів і соціальних працівників навчального закладу задля профілактики остракізму як дисфункційної форми соціального контакту.

У зв'язку із зазначеним, актуальним постає питання організації профілактики негативних соціально-психологічних явищ у молодіжному середовищі. Одним із напрямів превентивної діяльності є виховання толерантності в молоді, насамперед в учнів загальноосвітніх навчальних закладів і студентів.

Формуванню нетерпимих афективних реакцій сприяє збільшення рівня загального стресу, обумовлене стрімким розвитком інформаційних технологій, доступності й обсягів одержуваної інформації.

Методологічні складники емпіричного аналізу попередніх досліджень розкривали чинники впливу на розвиток і становлення особистості, у якому соціалізація відіграє вирішальну роль. Спираючись на загальні концепти розуміння цього явища, погоджуємося з думкою, що «якісне моральне виховання відіграє вагомий значення у самовизначенні особи», яка набуває особливого значення в освітніх установах. Чинник розуміння і можливість прогнозувати персональні остракізаторські реакції на певні освітні ситуації дає змогу запобігти проблемам особистісного і міжособистісного спілкування, які створюють деструктивні стратегії розвитку індивіда. Вивчення проблем соціального неприйняття та його прояви остракізму відкриває нові теорії для підготовки до запобіглих травматичних ситуацій у період увіходження в новий соціальний простір або в деяких випадках узагалі уникнення потенційно важкої ситуації. Індивідуальний підхід педагогів і батьків до розуміння природи цього явища, що передбачає врахування особливостей становлення індивіда, спираючись на індивідуальні прояви кожного учасника освітнього процесу і механізмів остракізації, визначає можливість найкраще скерувати та забезпечити успішний розвиток особистості дитини.

У період особистісного розвитку індивід сприймає і засвоює стилі поведінки, неприємні або незвичні для соціуму, що надалі негативно впливає на особистісне становлення: проходження процесів адаптації, ідентифікації, засвоєння основ комунікативної компетентності та інших психологічних механізмів, які відіграють вагомий роль у розвитку соціалізації індивіда в освітньому середовищі. Вивчення соціальної нетерпимості в освітніх установах як середовищі остракізації постає важливим методологічним завданням сучасної психології.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема соціальної нетерпимості постійно потрапляє у фокус аналізу психологів, психотерапевтів, соціологів, педагогів та інших фахівців, які прагнуть зрозуміти механізми формування й особливості перебігу соціально-психологічного феномену неприйняття, розробити просвітницько-профілактичні заходи та корекційні впливи щодо зниження рівня соціальної нетерпимості в освітньому середовищі – первинному виховному полі формування особистості як суб'єкта соціальної спільноти.

К. Вільямс і К. Гован розкривали вплив індивідуальних реакцій на остракізм. Експериментальні дослідження щодо відторгнення однопітків у дітей проводили М. Принштейн, Н. Кер, А. Картер-Совелл.

Бажання встановити й підтримувати безпечне і позитивне членство в соціальних групах, фундаментальну потребу в належності вивчали Р. Баумайстер, Н. Тайс, А. Страусс, Дж. Корбін. Айсенбергер розглядає явище соціальної нетерпимості як результат боязні вилучення з важливих соціальних груп і відносин.

Т. Картер-Совелл визначав роль контекстних чинників, Е. Коген – виконання вимог щодо зниження майбутнього остракізму. Нетерпимість як прояв інтолерантності узагальнено розглядають Ю. Бромлей, Є. Головаха, І. Дубов, В. Зазикін та ін. Т. Адорно, Л. Берковиц описали соціально-психологічні особливості проявів нетерпимості. Р. Водак, В. Красних – особливості формування у свідомості концепту «чужий».

Спектр сучасних поглядів на це соціальне утворення та його прояви у вигляді остракізованих тенденцій первинного контакту й остракізації осіб із психофізіологічними особливостями, теоретично та методологічно варто деталізувати в деяких аспектах явища соціальної нетерпимості в освітньому середовищі

Мета статті – вивчити особливості явища соціальної нетерпимості, механізми її розвитку в контексті соціального існування, зокрема в освітньому середовищі.

Зважаючи на зазначену мету, поставлено такі завдання:

1. Висвітлити основні чинники розвитку явища соціальної нетерпимості.

2. Описати соціально-психологічні й індивідуальні чинники впливу на формування механізму остракізованих тенденцій первинного контакту в освітніх процесах.

3. Показати характерологічну картину особистості, яка є джерелом остракізму, в умовах середовища остракізації.

Матеріали і методи дослідження. Для реалізації мети дослідження застосовано системний і структурно-функційний методи теоретичного аналізу наукової літератури з психології нетерпимості, особливості перебування особистості в освітньому середовищі.

Для дослідження впливу освітянського простору як середовища остракізації індивіда синтезовано отримані аналітичні дані.

Виклад основного матеріалу. Історично проблема толерантності бере початок у релігійній нетерпимості та виражає компроміс, на який були змушені згодитися католики та протестанти після того, як стало очевидно, що жодна зі сторін не може перемогти. У XVII столітті розуміння толерантності було досить новим. Сучасні уявлення про поняття є чинником, що змінює громадський світ і захищає від несправедливості, обумовлені діяльністю філософів XVI–XVII ст., що виступали проти «терпіння нетерпимості». Дж. Локк у «Листах про толерантність» та Вольтер у «Трактаті про толерантність» закликали до терпимості між різними соціальними прошарками [2].

16 листопада 1995 року ЮНЕСКО впровадило поняття «толерантність» до реєстру міжнародних термінів. На XXVII сесії генеральної конвенції країн-членів ЮНЕСКО в Парижі було одностайно ухвалено декларацію принципів толерантності та визначено 2000–2010 роки – міжнародним десятиліттям культури миру та ненасильства в інтересах дітей планети.

У загальноосвітніх закладах більш ніж 54 країн світу проводять уроки миру, найважливіше завдання яких – формувати в молоді розуміння єдності та взаємозалежності сучасного світу.

Інтерес до толерантності в Україні зумовлений відродженням національної свідомості й забезпечення культурного впливу на особистість громадян, збереження національної єдності, норм, цінностей суспільства, створення чинника внутрішньої стабільності та мирного розвитку суспільства [3]. Це зумовлює потребу в системному вивченні соціальної нетерпимості в освітніх установах як першоджерело формування особистості.

Освітнє середовище сприяє розвитку толерантності в суспільстві, впливає на досягнення прогресу. А. Ажман указує на те, що в сучасну епоху академічні інститути служать центром навчання молодого покоління. Учений стверджує: «Головна причина формування особистісної толерантності – обізнаність» [14].

Г. Аскарі Різві відзначає, що «роль учителів найважливіша у формуванні характеру учнів для досягнення міцного миру, спокою, заохочення прав людини та вирішення міжособистісних конфліктів» [14].

М. Шмітт підкреслював роль навчальних закладів і вчителів у вихованні позитивного мислення й терпимості, нівелювання розпаду навчального процесу [15].

Кожен індивід має індивідуальні особливості проходження етапів особистісного становлення, що обумовлює нерозуміння, неоднозначність прийняття групою, що може слугувати передумовою формування процесів нетерпимості й остракізації в закладах освіти [12].

Психологічні наслідки неприйняття в освітній групі передбачають депресію, тривожність, низьку самооцінку, девіантну поведінку, формування адиктивних нахилів, агресію і участь у насильстві або злочинності.

Аналіз практичного аспекту перебування індивіда в умовах освітнього середовища дає змогу констатувати такі складники освіти як явища:

– Особистісне становлення – категорія, що відображає процес діалектичного переходу від одного ступеня розвитку до іншого як момент взаємоперетворення протилежних і водночас взаємопов'язаних моментів розвитку – виникнення та зникнення; розвиток організованої моделі поведінки й відносин, яка робить індивіда відмінним. А. Адлер зауважує, що «становлення особистості відбувається завдяки постійній взаємодії темпераменту, характеру і навколишнього середовища» [7].

– Розвиток індивіда – це відносно стійкий зразок думок, почуттів і поведінки, які відрізняють їх один від одного [1]. Панівний погляд у психології особистості сьогодні вважає, що ця структура з'являється рано і продовжує еволюціювати впродовж усього онтогенезу [2]. Уважають, що риси характеру дорослого індивіда ґрунтуються на темпераменті немовляти, що означає, що індивідуальні відмінності в характері й поведінці з'являються в ранньому віці, можливо, навіть до того, як розвивається мова або свідомої ідентифікація себе. Незворотна, спрямована, закономірна зміна матеріального й ідеального світосприйняття особи, яка, за поглядами Б. Обрі, задовольняється лише за наявності всіх умов:

▪ оборотність змін характеризує процеси функціонування (циклічне відтворення постійної системи функцій);

▪ відсутність закономірності характерна для випадкових процесів катастрофічного типу;

▪ за відсутності спрямованості зміни не можуть накопичуватися, тому процес утрачає характерну для розвитку єдину, внутрішню взаємозалежну лінію [6].

Діяльність – процес активної взаємодії суб'єкта з об'єктом або суб'єкт-суб'єктні відносини, під час яких один із учасників задовольняє будь-які свої потреби, досягає мети; будь-яка активність індивіда, яка має сенс. Діяльність характеризує свідомий аспект особистості (на відміну від поведінки) [4].

Для створення позитивних зав'язків і конструктивного проходження процесів становлення, розвитку й діяльності в освітянському просторі ця діяльність має надавати можливість проходження / засвоєння етапів / навиків. Аналізуючи складові елементи процесу освіти, варто зазначити, що всі основні, вищезазначені явища, якими супроводжується освітній процес, мають вплив на проходження етапів процесу перебування в освітньому середовищі. (див. рис. 1).

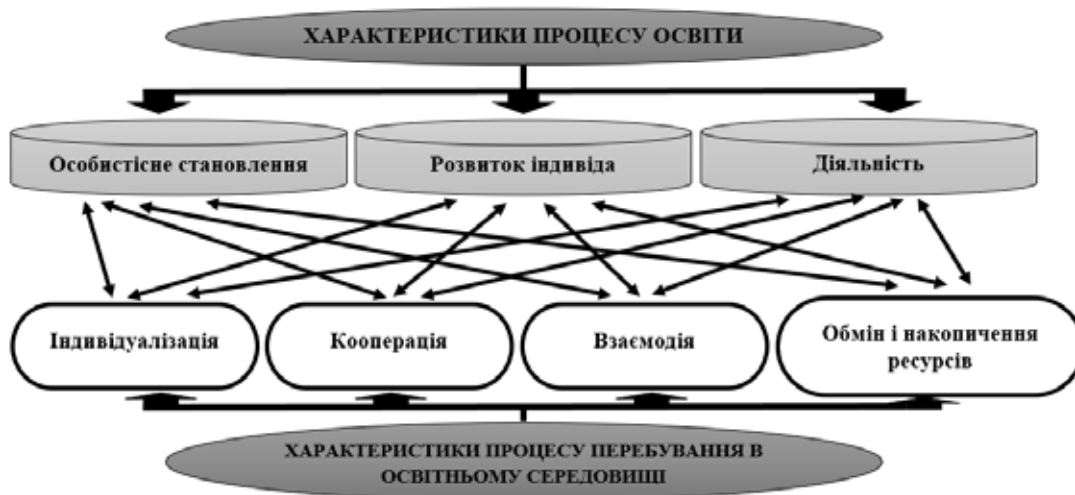

Рис. 1. Взаємозв'язок впливу явища освіти на процес перебування індивіда в освітньому середовищі

Індивідуалізація – процес проходження стану або якості особистості; відокремлення себе від інших, усвідомлення власних потреб чи цілей. Когнітивний опис самого себе, формування оцінної структури себе як суб'єкта освітянського простору. К. Роджерс характеризує індивідуалізацію як створення персональних сценаріїв у взаємодії з самооцінкою, самопізнанням і Я-соціальним особистості [9].

Дж. Келлі вказує на важливість засвоєння етапів міжособистісної та міжгрупової взаємодії, норм, правил, форм поведінки в процесі спілкування, який передбачає обмін інформацією, почуттями і здоровим глуздом за допомогою вербальних і невербальних повідомлень між двома або більше особами чи групами індивідів [11].

В. Мішель визначає явище співпраці як рекурсивний процес, у якому двоє або більше осіб, груп працюють разом задля досягнення спільних цілей за допомогою обміну інформацією, навчання і досягнення консенсусу. Через кооперацію відбувається відкриття й усвідомлення наявних групових і соціальних статусів, ідентифікація себе в груповому просторі академічних комірок [5].

Обмін і накопичення ресурсів – набуття особистісної вмотивованості й можливості приймати необхідні зміни для зменшення психологічних загроз, наочіння інтерпретації і нормативної реакції на нову інформацію, яку засвоює особистість у процесі навчання. Вплив спілкування та соціального прийняття на поведінку особи значно варіюється залежно від того, на якому рівні перебувають комунікативні здібності індивіда [4].

Актуалізуючи перебіг процесів у сучасному просторі освіти, ми виявили, що освітні установи – середовище остракізації індивіда. Аналізуючи процеси, що впливають на особливості проходження особи соціалізації, визначили характерологічні особливості проявів механізму соціального неприйняття як форми остракізму (див. рис. 2.) Прояви остракізму, які спостерігаємо в принциповості, небайдужості та вимогливості, мають деструктивний напрямок ідентифікації.

Г. Померанц розглядає соціальне неприйняття як реакцію на «чужих», «не таких», не належних до групи, що передбачає усвідомлення якості внутрішньої групи в напрямку до аутгрупи (прояву характеру й волі, вияв внутрішньої переконаності індивіда, його усталеного погляду на склад, особливості спілкування і нормативність афективних реакцій у сталій або новоствореній групі осіб) [12].

Рис. 2. Вплив остракізму на процес соціалізації індивіда в контексті освітнянського простору

Г. Лебон, розглядаючи психологічну ієрархію соціальних статусів, указував на те, що соціальне неприйняття починає проявлятися в дитячих закладах дошкільної освіти, коли відбувається розподіл на групи, що несвідомо запускає механізми «конкуренції» як у між групових, так і внутрішньогрупових відносинах, породжує зацікавленість у перебуванні в цьому процесі та небайдужість до його проявів, що слугує причиною проявів агресивної поведінки окремих індивідів [13].

Вимогливість має високий рівень вимог до учасників групових процесів, їхніх індивідуальних проявів, якості поведінки. Вимогливість у закладах освіти передбачає небайдужість індивіда до групи і її процесів, а також до відповідного рівня знань і умінь, ініціативності, культури й інших складників характеристик особистості.

Н. Луман розкриває ідею диференційованості освітнього середовища, указуючи на соціальну нерівність як прояв свідомості соціуму. Автор зазначає, що ієрархія соціальних статусів і остракізація, основана на її фундаменті, – умова виникнення системності й нерівної єдності соціуму [15]. Проектуючи його думку на феномен освіти, указуємо на можливість цілісності освітнього феномену лише за умови існування процесів нерівності та внутрішньої диференціації, обумовлених зовнішніми проявами розділення груп і нерівністю соціальної системи щодо структури освітнього середовища.

Комунікативні процеси в системі освіти виникають у зв'язку з наявною інформаційною, ціннісною та іншими видами нерівності.

За допомогою методів теоретичного аналізу інформації доведено: остракізація в освітніх закладах може бути проявом агресії, страху, механізмів адаптації, конкуренції, усвідомлення індивідом власної меншовартості й асоціальних нахилів особистості, які поділяються на вербальні, фізичні, віртуальні і сексуальні форми прояву, однак, можуть мати однаковий спектр причин: стан сімейного благополуччя остракізатора, статеве дозрівання індивіда і т.і. [2] (див. табл. 1.).

Негативні реакції інших людей набувають різних форм: незацікавленість, критика, упередження, уникнення, неприйняття, зрада, стигматизація, зневага, залишення, образа, залякування, що мають загальний вплив на емоції, самооцінку й поведінку [1].

Говорячи про профілактику соціального неприйняття, зважаємо на «Толерантність як окрему концепцію виховання» Дж. Локка, Б. Спінози, Дж. Стюар Мілл, яка вказує на її унікальний вплив на освіту та соціальну політику. Освіта, спрямована на сприяння гармонійному суспільству, мала б зосередити увагу на відносинах між мораллю та толерантністю [2]. Обґрунтована толерантність у теоріях моралі дозволяє альтернативний виховний підхід для сприяння гармонійним міжгруповим відносинам.

Частина цієї освіти передбачає вироблення сильного почуття справедливості та здатності співпереживати тяжкому становищу інших за расовими ознаками, етнічною належністю чи національністю [10].

Таблиця 1

Форми прояву нетерпимості в освітньому середовищі

№	Форма	Прояви	Причина
1	Вербальний	Словесне знуцання або залякування за допомогою жорстоких слів, яке передбачає постійні образи, погрози й неповажні коментарі.	Часто розвитку остракізаторських тенденцій сприяє виховання в сім'ї: конфлікти між батьками, неповага один до одного, обмеження прав дитини, залякування.
2	Фізичний	Агресивне фізичне залякування полягає в багаторазово повторюваних ударах, стусанах, підніжках, блокуванні, поштовхах і дотиках небажаним і неналежним чином.	Насильство над дитиною в сім'ї може спровокувати в неї бажання домінувати над іншими поза власним будинком.
3	Віртуальний	Застосування тактики ізоляції, навмисне недопускання до участі в роботі групи.	Прагнення принизити або покалічити інших, спровоковане почуттям власної неповноцінності.
4	Сексуальний	Оголення перед особою статевих органів і сідниць, підглядання за нею, коли вона цього не підозрює.	Статеве дозрівання. Під час гормональної перебудови в крові підвищується тестостерон і адреналін. Це призводить до збільшення агресії, виникає схильність до садизму.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Теоретичний аналіз аспектів соціальної нетерпимості в освітніх установах дав змогу обґрунтувати поняття нетерпимості як відсутність лояльного ставлення до осіб із різними поглядами або особливими індивідуальними проявами, а також можливість стверджувати, що освітнє середовище сприяє розвитку толерантності в суспільстві та впливає на досягнення прогресу лише за умови обізнаності.

Указано на найбільш важливу ланку у формуванні характеру особистості для досягнення соціального прийняття, спокою, заохочення прав людини та вирішення міжособистіх конфліктів.

Висвітлено важливість створення позитивних зав'язків та конструктивного проходження процесів становлення, розвитку й діяльності в освітньому просторі. Визначено, що цей процес має надавати можливість проходження та засвоєння окремих етапів і навичок індивідуалізації (процесу відокремлення себе від інших, усвідомлення власних потреб чи цілей; міжособистісної та міжгрупової взаємодії, норм, правил, форм поведінки в процесі спілкування, який включає в себе обмін інформацією, почуттями і здоровим глуздом за допомогою вербальних і невербальних повідомлень між двома або більше особами чи групами індивідів), міжособистісної та міжгрупової взаємодії, кооперації або співпраці.

Описано особливості соціальної нетерпимості освітніх установ як середовища остракізації індивіда за такими причинами: усвідомлення якості внутрішньої групи в напрямку до аутгрупи (проявляється у підозрливості до діяльності інших, принципості по відношенню до нових членів групи); розподіл на групи, що несвідомо запускає механізми «конкуренції», породжує зацікавленість у перебуванні в цьому процесі та небайдужість до його проявів; вимогливість до учасників групових процесів, їхніх індивідуальних проявів, якості поведінки; оцінка відповідності рівня знань і умінь, ініціативності, культури і інших складових характеристик особистості. Неприйняття в освітніх установах може бути проявом страху, механізмів адаптації, конкуренції, усвідомлення індивідом власної меншовартості та асоціальних нахилів особистості.

Подальший розгляд цієї проблеми вбачаємо в більш розгорнутому вивченні основних критеріїв афективних реакцій, що виникають в разі загрози належності, неоднозначності, невизначеності ситуацій і відмови в стосунках; дослідженні взаємозалежності толерантного виховання й остракізських тенденцій у контексті нетерпимих проявів суспільства.

Література

1. Данн К. Законодавча різноманітність і соціальна терпимість: як багатопартійні системи призводять до толерантних громадянам. *Журнал виборів, громадської думки і партій*. 2009. №19. С. 283 – 312.
2. Матієнко О. С. Толерантність. Введення в проблему. Вінниця: ВДАУ, 2016. 40 с.
3. Василевич В.В., Т. Л. Кальченко, С. А. Мозоль, Е. В. Расюк. Методичні рекомендації щодо запобігання поширенню нетерпимості в Україні. Київ: КНУВС, 2010. 59 с.
4. Подолець В. В. Российская история и глобальная экономика. Философия, люди, экономика: новосозданная XXI столица. Саратов: *Научная книга*. 2004. С. 171–175.
5. Aronson E. *Social Psychology*. New York: *Pearson Prentice Hall*. 2007. 113 с.
6. Aubrey B. *Managing Your Aspirations: Developing Personal Enterprise in the Global Workplace*. *McGraw-Hill*. 2010. С. 9 – 10.
7. Caspi A. Personality development across the life course: The argument for change and continuity. *Psychological Inquiry*. 2001. №12. С. 49 – 66.
8. Foot K. Cultural-Historical Activity Theory as Practical Theory: Illuminating the Development of a Conflict Monitoring Network. *Communication Theory*. 2001. №11. С. 56–83.
9. Hengehold L. *Simone de Beauvoir's Philosophy of Individuation: The Problem of the Second Sex*. Edinburgh: University Press, 2017. 41 с.

10. Martin R. *Processes of Social Control, Control and Change: Compliance, Obedience to Power and Innovation*. Los Angeles: SAGE Publications, 2007. 332 с.
11. Morton D. *Interpersonal and Intergroup Processes*. The Handbook of Conflict Resolution: Theory and Practice. San Francisco: Jossey-Bass Publishers. 2000. С. 21–209.
12. Moy P. The Spiral of Silence and Public Opinion on Affirmative Action. *Journalism and Media Quarterly*. 2001. №78. С. 7–25.
13. Mutz D. C. Tolerance. *International Encyclopedia of Social and Behavioral Sciences*. 2001. С. 15766–15771.
14. Patti M. Media Effects: Theory and Research. *Rev. Psychol.* 2016. №67. С. 315–388.
15. Schmitt M. Stereotypical intra-group displacement as self-defense against relative deprivation: evidence of a longitudinal study of the process of German unification. *European Journal of Social Psychology*. 2002. №32. С. 309–326.